

Доброчесність та етика 3

ЕТИКА ТА
СУСПІЛЬСТВО

ОСВІТА ЗАРАДИ СПРАВЕДЛИВОСТІ
СЕРІЯ УНІВЕРСИТЕТСЬКИХ МОДУЛІВ

Доброчесність та етика

Модуль 3

ЕТИКА ТА СУСПІЛЬСТВО

Цей модуль є ресурсом для лекторів.

Цей модуль, який розроблено в рамках ініціативи Управління ООН з протидії наркотикам та злочинності «Освіта заради справедливості» (Education for Justice – E4J), що є складовою Глобальної програми з впровадження Дохінської декларації, становить частину серії університетських модулів E4J із питань доброчесності та етики. До такої серії долучено також навчальний посібник. Повний комплект матеріалів E4J охоплює університетські модулі, які стосуються питань боротьби з корупцією, запобігання злочинності та кримінального правосуддя, кіберзлочинності, злочинів проти довкілля, вогнепальної зброї, організованої злочинності, торгівлі людьми та незаконного ввезення мігрантів, боротьби з тероризмом, а також доброчесності й етики.

Усі університетські модулі E4J містять пропозиції стосовно навчальних вправ, оцінювання студентів, змісту слайдів та інших інструментів навчання, які викладачі можуть адаптувати для застосування в конкретному середовищі й інтегрувати в наявні університетські курси та програми. Модуль передбачає схему тригодинного заняття, але його можна використовувати для проведення коротших або довших занять.

Усі університетські модулі E4J пов'язані з актуальними академічними дослідженнями та дискусіями і можуть містити інформацію, думки та висловлювання з різних джерел, включно з публікаціями в ЗМІ та висновками незалежних експертів. Посилання на зовнішні джерела були протестовані під час публікації. Втім, оскільки вебсайти третіх сторін можуть змінюватись, будемо вдячні, якщо ви повідомите нас про посилання, що не працюють, або такі, що спрямовують до неналежного змісту. Також будемо вдячні, якщо ви *повідомите* нас про публікації, посилання на які спрямовують на неофіційну версію публікації або вебсайт. Позаяк усі необхідні зусилля були докладені, щоб забезпечити точність перекладу змісту модуля, будь ласка, візьміть до уваги, що тільки оригінальна англійська версія модуля є погодженою. Тому, у випадку сумніву, будь ласка, звертайтеся до відповідної англійської версії.

Умови використання та застереження

© Організація Об'єднаних Націй, 2021р. Всі права захищено.

Використані позначення та представлені матеріали в цій публікації не означають та не мають наміру висловлення будь-якої думки з боку Секретаріату Організації Об'єднаних Націй стосовно юридичного статусу будь-якої країни, території, міста або місцевості чи їх органів влади, а також стосовно делімітації їх меж чи кордонів.

Ця публікація не проходила офіційне редагування.

Зміст

Вступ	2
Цілі навчання.....	2
Ключові питання	3
Список літератури.....	8
Вправи	10
Вправа 1: Сьогоднішні новини.....	11
Вправа 2: Фахівець з етики на кожен день	11
Вправа 3. Експедиція на Марс	12
Вправа 4. Чим я зобов'язаний суспільству?	16
Пропонована структура заняття	16
Рекомендовані матеріали для читання.....	18
Матеріали для поглибленого вивчення	19
Оцінювання студентів.....	20
Додаткові навчальні інструменти	21
Рекомендації щодо розробки окремого курсу	21

Вступ

Цей модуль досліджує важливість етики для суспільства і взаємозв'язок між цими двома поняттями. Його розроблено для викладачів, які прагнуть допомогти своїм студентам зрозуміти поняття «суспільство», яке іноді визначають як людство загалом, а часом трактують з огляду на певне місце, а також дослідити способи застосування етичних підходів для поліпшення нашого розуміння суспільства і зрештою наші спроби вдосконалити його. Модуль також покликаний показати, що етика є частиною будь-якого виміру суспільства. Особливу увагу звернено на теорію суспільного договору й роботи Джона Ролза з особливим наголосом на концепції справедливості та чесності.

Модуль містить матеріали для викладачів. Він передбачає схему тригодинного заняття, але його можна використовувати для проведення коротших або довших занять чи розширити для застосування в межах повноцінного курсу (див.: Рекомендації щодо розробки окремого курсу).

Цілі навчання

- Надати визначення концепції суспільства.
- Зрозуміти взаємозв'язок між етикою і суспільством.
- Описати різні теоретичні підходи, які визначають цю проблему, з особливим наголосом на теорії суспільного договору.
- Сформулювати та обстояти бажану позицію щодо зв'язків між етикою і суспільством, усвідомлюючи її обмеження.

Ключові питання

Чи потрібна суспільству етика? Чи можемо ми уявити собі суспільство без етики? Ці питання стосуються дуже важливих взаємозв'язків між етикою і суспільством та пов'язані з більш фундаментальними питаннями, як-от такі:

- Чи є етика невід'ємною частиною людини, а отже, частиною суспільства (такий підхід, своєю чергою, передбачає, що закони природи універсальні та вічні і можуть бути відкриті за допомогою розуму)?
- Чи є етика людським творінням, а отже, залежна від її творців (відтак схильна до соціального контексту й постійних змін)?
- Наскільки важливе для людей вивчення етики та її ролі в суспільстві?

Поняття «суспільство» є одним із найпоширеніших, і в цьому модулі досліджують різні визначення суспільства. Одне з багатьох [словникових](#) визначень суспільства полягає в тому, що це є «спільнота, нація або широка група людей, які мають спільні традиції, інститути, колективну діяльність та інтереси» (Мерріам-Вебстер). Хоча іноді ми маємо на увазі глобальне суспільство, існує багато різних суспільств, які визначають по-різному (іноді суперечливо), ґрунтуючись на географічних, культурних та інших кордонах. Один із найбільш популярних способів концептуального аналізу суспільства полягає в проведенні відмінності між трьома секторами: державним сектором (уряд), приватним сектором (комерційні організації) і громадянським суспільством (некомерційні організації). Хоча концепцію етики також можна ставити під сумнів, відправною точкою цього модуля є осмислення й резюмування основних етичних теорій, без постановки метапитання: чи існує така річ як етика?

У цьому модулі основну увагу звернено передусім на західні концепції суспільства й етики, але також визнано актуальність незахідних поглядів, як-от, скажімо, східної, африканської або латиноамериканської філософії. Лекторам, які прагнуть більш детально вивчити східну філософію, запропоновано ознайомитися зі вступною дискусією Джеймса Фізера (2017 р.). На відміну від більш світського за своєю суттю підходу західної філософії, індуїзм, буддизм, конфуціанство й даосизм пропонують альтернативні підходи та пояснення концепції суспільства. Хоча ці підходи важко узагальнити, вони, як правило, тісніше пов'язані з релігійними традиціями. Ба більше, як і в ранній грецькій філософії, вони часто не проводять чіткої відмінності між особистими, соціальними та політичними елементами. [Стенфордська філософська енциклопедія](#) описує традицію китайської етичної думки в такий спосіб:

[Вона] загалом стосується питань про те, як варто жити: що необхідно для гідного життя, як досягти балансу між обов'язками перед членами сім'ї та обов'язками перед незнайомцями, чи схильна людська природа до моральності або аморальності, як варто ставитися до світу, не пов'язаного з людиною, якою мірою людина повинна брати участь у реформуванні великих соціальних і політичних структур свого суспільства, а також як належить поводитися, будучи в позиції впливу чи обіймаючи владну посаду (Вонг, 2017 р.).

Як це часто буває, коли йдеться про західну перспективу бачення проблеми, Греція – чудове місце для початку обговорення концепції суспільства (Фрісбі та Сейер, 1986 р.). У греків не було окремого слова для позначення суспільства, вони мали на увазі суспільство, коли говорили про громаду та об'єднання (*koinonia*). Це слово використовували як у політичному, так і в побутовому контексті, і воно вже містило етичний аспект, оскільки передбачало зв'язок із концепцією справедливості. Звичайно, той факт, що лише тих, хто не був рабом, вважали гідними для обговорення цих питань, також ілюструє деякі цікаві етичні аспекти свободи, які не були очевидними в ті часи.

Перенесімося на кілька сотень років уперед – і єдина концепція суспільства, яка існувала в греків, зникне передусім через вплив християнства. У роботі Томи Аквінського, скажімо, проведено відмінність між тим, що належить землі (*civitas terrena*), і тим, що належить Богові (*civitas Dei*), із одночасними обов'язками підкорятися світським, а також божественним законам (Фрісбі та Сейер, 1986 р., стор. 16).

Усі основні етичні теорії можна застосовувати щодо різних дій у межах суспільства або в параметрах суспільства. Серед найбільш популярних і відомих нормативних теорій – утилітаризм, у якому етичні рішення приймають на основі оцінки ймовірних наслідків дії; деонтологія, за якої рішення приймають на основі прав і обов'язків; етика турботи, де мораль залежить від турботи про добробут інших; і етика чеснот, де наголос зроблено не на оцінці дії, а радше на відповідній людині. Ці теорії більш детально обговорено в [Модулі 1](#) і [Модулі 9](#) цієї серії модулів.

У рамках світської традиції ідея суспільного договору має вирішальне значення для розуміння концепції суспільства. Фактично суспільний договір є добровільною згодою індивідів на регулювання суспільства в такий спосіб, який принесе користь як суспільству, так і окремим особам і який опиратиметься на етичні аспекти справедливості та чесності. Суспільний договір можна визначити так: «люди живуть разом у суспільстві відповідно до угоди, яка встановлює моральні й політичні правила поведінки. Деякі люди вважають, що коли ми живемо відповідно до суспільного договору, ми можемо жити морально за нашим власним вибором, а не через вимогу божественної істоти» (Ethics Unwrapped, 2018 р.).

Короткий виклад концепції суспільного договору представлено в [Стенфордській філософській енциклопедії](#): у ній простежено історію цього терміна, починаючи від грецьких філософів і закінчуючи Гоббсом, Локком, Руссо, Кантом та Ролзом (Д'Агостіно, 2017 р.). У таблиці нижче представлено витяги зі Стенфордської енциклопедії про деяких із цих філософів.

<p>Томас Гоббс (Thomas Hobbes)</p> <p>Англійського філософа XVII століття Томаса Гоббса сьогодні вважають одним із декількох справді великих політичних філософів; його шедевр «Левіафан» за своїм значенням конкурує з політичними працями Платона, Аристотеля, Локка, Руссо, Канта та Ролза. Гоббс відомий тим, що одним із перших ретельно почав розбудовувати теорію, яка стала відомою як «теорія суспільного договору» - метод обґрунтування політичних принципів або домовленостей шляхом впровадження угоди, що укладається між раціональними, вільними й рівноправними людьми, які перебувають в певному становищі. Він горезвісний через те, що використав метод суспільного договору, аби дійти дивного висновку, що ми повинні підкорятися авторитету абсолютної (нероздільної та необмеженої) суверенної влади (Ллойд, 2014 р.).</p>	<p>Джон Локк (John Locke)</p> <p>Джон Локк (1632–1704 рр.) – один із найбільш впливових політичних філософів сучасності. У «Двох трактатах про правління» він захищав твердження про те, що люди за своєю природою є вільні й рівні, на протигагу твердженням, відповідно до яких Бог зробив усіх людей природно підлеглими монархові. Він стверджував, що в людей є права, як-от право на життя, свободу й власність, які мають підґрунтя, що не залежить від законів будь-якого окремого суспільства. Локк використовував своє твердження про те, що люди за своєю природою є вільні та рівні, як частину обґрунтування щодо сприйняття законного політичного уряду як результату суспільного договору, за яким люди в природному стані умовно передають деякі зі своїх прав уряду, аби краще гарантувати стабільну та комфортну насолоду життям, свободою і майном. Оскільки уряди існують за згодою людей для захисту прав людей та просування суспільного блага, урядам, які цього не роблять, можна протистояти і їх можна замінити новими урядами. Таким чином, Локк також важливий у контексті захисту права на революцію (Такнесс, 2016 р.).</p>
<p>Жан-Жак Руссо (Jean-Jacques Rousseau)</p>	<p>Іммануїл Кант (Immanuel Kant)</p>

<p>Жан-Жак Руссо залишається важливою фігурою в історії філософії як через свій внесок у політичну філософію та моральну психологію, так і завдяки своєму впливові на наступні покоління мислителів. Ставлення Руссо до філософії та філософів було категорично негативним: він розглядав філософів як запізнілих раціоналізаторів власних інтересів, як апологетів різних форм тиранії і як осіб, що відіграють певну роль у процесі відчуження сучасної людини від природного імпульсу людства до співчуття. Питання, яке домінує в роботах Руссо, – пошук способу зберегти людську свободу у світі, де люди щораз більше залежать один від одного в задоволенні своїх потреб (Бертрам, 2017 р.).</p>	<p>Іммануїл Кант (1724–1804) – центральна фігура модерної філософії. Він синтезував ранній сучасний раціоналізм і емпіризм, задавав напрямок у філософії упродовж більшої частини дев'ятнадцятого та двадцятого століть і сьогодні продовжує здійснювати значний вплив у метафізиці, епістемології, етиці, політичній філософії, естетиці та інших ділянках. Фундаментальна ідея «критичної філософії» Канта – особливо в його трьох працях періоду критики: Критика чистого розуму (1781 р., 1787 р.), Критика практичного розуму (1788 р.) і Критика здатності суджень (1790 р.) – автономія людини. Він стверджував, що людське розумове пізнання є джерелом загальних законів природи, які складають увесь наш досвід; і що людський розум формує для себе моральний закон, який є нашою основою для віри в Бога, у волю і безсмертя (Рольф, 2016 р.).</p>
---	--

Таблиця 1: Витяги зі Стенфордської філософської енциклопедії

[Джон Ролз](#) (John Rawls) (1921–2002 рр.) – американський політичний філософ, найвідоміший внесок якого полягає у його теорії справедливості як чесності (Венар, 2017 р.). Роботу Ролза розглянуто у вправі 3 цього модуля. У поданій нижче цитаті він обговорює одну з найбільш важливих етичних характеристик суспільства – протиріччя між загальними інтересами та інтересами окремої особи:

Для суспільства... характерні конфлікти інтересів, як, утім, і їх збіг. Збіг інтересів також існує, оскільки соціальна кооперація уможливлює краще життя для всіх на протиположній ситуації, коли б кожен опирався тільки на власні зусилля. Конфлікт інтересів впливає з того, що людям не байдуже, як розподіляють значні вигоди, отримані завдяки співпраці, оскільки, дбаючи про власні цілі, вони прагнуть отримати більшу частку, а не меншу (Ролз, 1971 р., стор. 4)

Звичайно, філософія не становить єдиної відправної точки для дискусій про суспільство. Фактично ціла академічна дисципліна, соціологія, зосереджена на науковому вивченні структур, процесів і відносин у суспільстві. Соціологію можна по-різному зв'язати з

концепціями добродесності та етики. Навіть якщо мету соціології визначати вузько як «об'єктивне» вивчення аспектів суспільства, багато з цих аспектів (наприклад, класова структура або соціальні відхилення) будуть пов'язані з відчутними етичними питаннями. Крім того, менш нейтральне визначення соціології передбачатиме наявність нормативного аспекту, а отже, мета соціології – *поліпшити* суспільство за допомогою наукових досліджень.

Однією з найвпливовіших фігур у становленні соціологічної традиції є [Макс Вебер](#) (Max Weber) (1864–1920 рр.). Вебер був німецьким соціологом і політичним економістом, який багато писав про капіталізм, а його роботи часто порівнювали з роботами Карла Маркса (Кім, 2017 р.). Погляд на капіталізм викладено у вступі до його книги *«Протестантська етика і дух капіталізму»*:

«Жадоба наживи», «прагнення набувати», гонитва за вигодою у найбільш можливому обсязі самі собою не мають нічого спільного з капіталізмом. Таке прагнення було й лишається серед кельнерів, лікарів, візників, художників, кокоток, корумпованих чиновників, солдатів, дворянства, хрестоносців, відвідувачів гральних будинків, жебраків. Можна з повним на те правом сказати, що воно притаманне людям будь-якого сорту і стану, усіх часів і всіх народів та виникає скрізь, де для цього була і є будь-яка об'єктивна можливість. Від подібних наївних уявлень про капіталізм слід раз і назавжди відмовитися з перших кроків вивчення історії культури. Нестримна пожадливість жодною мірою не ідентична капіталізму, тим паче його духові. Капіталізм якраз може ідентифікуватися з намаганням приборкати чи принаймні раціонально регламентувати це ірраціональне прагнення. Йому притаманне прагнення прибутку, однак у рамках постійно діючого раціонально організованого капіталістичного підприємства він прагне безперервно відтворювати капітал, мати прибуток — тобто вимагає рентабельності. Таким він має бути. У рамках капіталістичної системи господарства підприємство, не орієнтоване на рентабельність, неминуче приречене на занепад. (Вебер, 2001 р., стор. xxxi—xxxii)

Вебер запровадив розмежування між етикою переконання і етикою відповідальності у своїй знаменитій лекції *«Покликання до політики»*, яку він прочитав радикальним студентам у Німеччині 1918 року. У цій лекції Вебер описує два різних світогляди. Етика переконання постає як світ добрих намірів, прикладом якого іноді є люди, які діють на основі релігійних переконань. Скажімо, християнин робить те, що правильно, і залишає результат на розсуд Бога. Натомість етика відповідальності виходить за межі переконань і намірів та бере до уваги наслідки дії (або бездіяльності). За словами Вебера, люди повинні протистояти злу з силою, інакше вони нестинуть відповідальність за вихід зла з-під контролю. Хоча в основі концепції Вебера лежить християнська традиція, можна стверджувати, що таке ж протиріччя між переконанням і відповідальністю стосуватиметься й інших релігійних традицій.

Це становить другий підхід (етика відповідальності), який передбачає етичну відповідальність у контексті того, як ми розуміємо своє становище в суспільстві. Обговорення, які стосуються етики й суспільства, охоплюють безліч вузькоскерованих різновидів застосування етики: ділову етику та корпоративну відповідальність, етику ЗМІ та медичну етику, і це лише деякі з них. Питання про те, як реагувати на неправдиві новини, соціальну нерівність, війни безпілотників, штучний інтелект, політичних біженців, релігійну нетерпимість чи зміну клімату, глибоко пов'язані із суспільством. У цьому модулі детально не розглянуто будь-яких прикладних сфер, натомість основну увагу звернено на питання вищого рівня — щодо взаємовідносин між етикою і суспільством з особливим наголосом на концепції справедливості, чесності й довіри. Фукуяма стверджує, що «добробут нації, а також її здатність конкурувати обумовлені єдиною всеосяжною культурною характеристикою — рівнем довіри, притаманним суспільству» (1996 р., стор. 7). Деякі з цих тем розглядатимуться більш детально в інших модулях серії E4J із питань етики і добročесності, скажімо, релігійну нетерпимість розглянуто в [Модулі 5](#) (Етика, різноманітність і плюралізм), а неправдиві новини – у [Модулі 10](#) (Етика ЗМІ).

Список літератури

Бертрам, Крістофер (Bertram, Christopher) (2017 р.). Jean Jacques Rousseau (Жан-Жак Руссо). *Стенфордська філософська енциклопедія*. Едвард Н. Залта (Edward N. Zalta), ред. Доступно за посиланням:

<https://plato.stanford.edu/archives/sum2017/entries/rousseau/>.

Д'Агостіно, Фред (D'Agostino, Fred) та інші (2017 р.). Contemporary approaches to the Social Contract (Сучасні підходи до суспільного договору). *Стенфордська філософська енциклопедія*. Едвард Н. Залта (Edward N. Zalta), ред.

Доступно за посиланням:

<https://plato.stanford.edu/archives/win2017/entries/contractarianism-contemporary>

Ethics Unwrapped – Школа бізнесу Маккомбса (2018 р.) Social contract theory (Теорія суспільного договору).

Доступно за посиланням:

<http://ethicsunwrapped.utexas.edu/glossary/social-contract-theory>.

Фізер, Джеймс (Fieser, James) (2017 р.). Classical Eastern Philosophy (Класична східна філософія). 1 вересня. Доступно за посиланням:

<https://www.utm.edu/staff/jfieser/class/110/4-eastern.htm>.

Фрісбі, Девід і Дерек Сейер (Frisby, David and Derek Sayer) (1986 р.). *Society* (Суспільство). Чичестер: Ellis Horwood.

Фукуяма, Френсіс (Fukuyama, Francis) (1996 р.). *Trust: The Social Virtues and Creation of Prosperity* (Довіра: соціальні чесноти та шлях до процвітання). Нью-Йорк: Free Press.

Кім, Сон Хо (Kim, Sung Ho) (2017 р.) Макс Вебер. *Стенфордська філософська енциклопедія*. Едвард Н. Залта (Edward N. Zalta), ред. Доступно за посиланням: <https://plato.stanford.edu/archives/win2017/entries/weber/>.

Ллойд, Шерон А. і Сюзанна Свід Ллойд, Шерон А. (Lloyd, Sharon A.) і Сюзанна Свідхар (Susanne Sreedhar) хар (2014 р.) *Hobbes's moral and political philosophy* (Моральна й політична філософія Гоббса). *Стенфордська філософська енциклопедія*. Едвард Н. Залта (Edward N. Zalta), ред.

Доступно за посиланням:

<https://plato.stanford.edu/archives/spr2014/entries/hobbes-moral/>.

Ролз, Джон (Rawls, John) (1971 р.). *A Theory of Justice* (Теорія справедливості). Кембридж: Harvard University Press.

Рольф, Майкл (Rohlf, Michael) (2016 р.). Immanuel Kant (Іммануїл Кант). *Стенфордська філософська енциклопедія*. Едвард Н. Залта (Edward N. Zalta), ред.

Доступно за посиланням:

<https://plato.stanford.edu/archives/spr2016/entries/kant/>.

Society (Суспільство). *Merriam-Webster.com*. «Мерріам-Вебстер». Доступно за посиланням:

<https://www.merriam-webster.com/dictionary/society>.

Такнесс, Алекс (Tuckness, Alex) (2016 р.). Locke's political philosophy (Політична філософія Локка). *Стенфордська філософська енциклопедія*. Едвард Н. Залта (Edward N. Zalta), ред. Доступно за посиланням:

<https://plato.stanford.edu/archives/spr2016/entries/locke-political/>.

Вебер, Макс (Weber, Max) (2001 р.). *The Protestant Ethic and the Spirit of Capitalism* (Протестантська етика і дух капіталізму). Лондон: Routledge Classics.

Венар, Лейф (Wenar, Leif) (2017 р.). John Rawls (Джон Ролз). *Стенфордська філософська енциклопедія*. Едвард Н. Залта (Edward N. Zalta), ред.

Доступно за посиланням:

<https://plato.stanford.edu/archives/spr2017/entries/rawls/>.

Вонг, Девід (Wong, David) (2017 р.). Chinese ethics (Китайська етика). *Стенфордська філософська енциклопедія*. Едвард Н. Залта (Edward N. Zalta), ред.

Доступно за посиланням:

<https://plato.stanford.edu/archives/spr2017/entries/ethics-chinese/>.

Вправи

У цьому розділі містяться пропозиції щодо навчальних вправ під час занять і перед ними, тоді як ті завдання для виконання після занять, які надано для оцінки розуміння модуля студентами, наведено в окремому розділі.

Вправи в цьому розділі найбільш доречні для тих груп студентів, у яких навчається до 50 осіб та в межах яких студентів можна легко розділити на невеликі підгрупи для обговорення окремих прикладів або виконання вправ, після чого представники таких груп зможуть надати відповідь усій групі. Хоча застосовувати подібну структуру із формування підгруп вдасться й у великих групах, які складаються з декількох сотень студентів, таке завдання є більш складним, і лектор, можливо, вирішить адаптувати методи роботи в групах, аби забезпечити достатньо часу для групових обговорень, а також надання відповіді всій групі. Найпростіший спосіб вирішити проблему обговорення в малих групах у великій групі – запропонувати студентам обговорити питання з чотирма або п'ятьма іншими студентами, які сидять поруч. З огляду на обмеження в часі, не всі підгрупи зможуть надати свою відповідь по завершенню кожної вправи. Лекторові рекомендують довільно обирати ту чи іншу підгрупу та водночас подбати про те, аби всі підгрупи отримали можливість надати відповідь хоча б один раз під час заняття. Якщо дозволяє час, лектор може організувати загальне обговорення після того, як кожна підгрупа надасть свою відповідь.

Усі вправи в цьому розділі підходять як для студентів бакалавріату, так і студентів магістратури. Однак, оскільки попередні знання й практичні навички студентів, пов'язані із цими питаннями, дуже різняться, рішення про доцільність виконання вправ мають ґрунтуватися на освітньому та соціальному контексті, який стосується студентів. Лекторові пропонують зв'язати кожну вправу з ключовими питаннями модуля.

Вправа 1: Сьогоднішні новини

Студентам пропонують принести в клас щоденну газету або відвідати будь-який вебсайт, присвячений новинам. Їм дають п'ять хвилин на індивідуальну підготовку; завдання полягає в тому, щоб вивчити першу сторінку або заголовки й виявити від трьох до п'яти історій із чітко вираженою етичною складовою. Через п'ять хвилин формуються невеликі підгрупи (за змоги, вже об'єднані групи) для обговорення та обміну прикладами (10 хвилин). Кожна група обирає один приклад для презентації усім студентам у групі (15 хвилин).

Рекомендації для лектора

- Підготуйте один приклад для роз'яснення вимог вправи (статті про законодавство щодо захисту прав споживачів або довкілля і заходи з розміщення біженців або зі сприяння боротьбі з корупцією – ось кілька прикладів, які можуть бути корисні).
- Чітко продемонструйте етичну складову в прикладі та надайте рекомендації групі щодо необхідності шукати схожі взаємозв'язки під час обрання прикладів для оголошення в класі.
- Коли групи надають свої відповіді всім студентам, лекторові варто використовувати фліп-чарт або дошку для записування основних елементів.

Вправа 2: Фахівець з етики на кожен день

Перегляньте таку лекцію: [Значення етики та етичної освіти в повсякденному житті](#). У цьому виступі на TEDx Майкл Берроуз обговорює різні етичні проблеми, із якими ми зіштовхуємося в повсякденному житті. Оскільки нам усім необхідно щодня приймати етичні рішення, він описує концепцію «фахівців з етики на кожен день».

Студенти об'єднуються в підгрупи по двоє та по троє для обговорення відео і, зокрема, таких питань: Який взаємозв'язок існує між етикою та суспільством? Яке походження наших власних етичних стандартів та етичних стандартів суспільства? Лектор повинен запросити кількох студентів висловити свою думку.

Рекомендації для лектора

- Підготуйте один приклад для роз'яснення вимог вправи (скажімо, запитайте студентів, чи вірять вони в те, що вони мали б такі самі етичні стандарти, якби народилися в іншій частині світу).

- Згадайте одну або кілька етичних теорій, обговорюваних у межах [Модуля 1](#), і зверніться до матеріалів, які можна знайти в розділі «Ключові питання» цього модуля.
- Коли підгрупи надають свої відповіді всім студентам, лекторові варто використовувати фліп-чарт або дошку для записування основних елементів.

Вправа 3. Експедиція на Марс¹

Ця вправа є симуляцією мисленневого експерименту Джона Ролза «Завіса невігластва». Вона охоплює такі компоненти (розподіл часу є орієнтовним, лектор може змінювати його залежно від обставин):

- Початкову інформацію надають студентам у вигляді презентації та роздаткового матеріалу, а також відео (10 хвилин)
- Невеликі підгрупи обговорюють матеріал і пропонують рекомендації (20 хвилин)
- Невеликі підгрупи проводять презентації щодо рекомендацій (10 хвилин)
- Студенти голосують за найкращу рекомендацію (5 хвилин)
- Розкриття ролі кожного студента (5 хвилин)
- Студенти об'єднуються в підгрупи за ролями (20 хвилин)
- Проводять презентації п'яти різних ролей (20 хвилин)
- Координатор підбиває підсумки (10 хвилин)

Лектор починає це заняття з одного або двох таких відео, аби підготувати підґрунтя:

- <https://www.youtube.com/watch?v=SMTLBhoCM8k>. Це коротке відео надає анімований огляд технологій, які здатні уможливити колонізацію Марса, а також типових видів діяльності, які можуть бути характерними для марсіанської колонії.
- <https://www.youtube.com/watch?v=TnY23KEkZPY>. У цьому відео ми бачимо генерального директора SpaceX Ілона Маска, який розкриває свій план щодо колонізації Марса. Такий план було представлено 2016 року на 67-му Міжнародному астронавтичному конгресі в Гвадалахарі, Мексика. Мета використання відео – показати студентам, що цей приклад уже не лише наукова фантастика, а ситуація, яка незабаром може стати реальністю.

Кожен студент отримує таке повідомлення у вигляді роздрукованого роздаткового матеріалу:

¹ Цю вправу розробив професор Даніель Малан із бізнес-школи Стелленбоського університету в Південній Африці.

Шановний студенте!

Вітаю! Вас обрано як члена першої людської колонії, що буде заснована на Марсі. Ви пробудете на Марсі п'ять років, а потім повернетесь на Землю. Вас призначили виконувати одну з перелічених нижче ролей, але ви дізнаєтесь про свою роль лише на більш пізньому етапі. Ви можете стати будівельником, адміністратором, аніматором, ученим або кухарем. Обмінюватися ролями не дозволено; вам доведеться виконувати призначену роль упродовж періоду вашого перебування. **Ви отримаєте інформацію про вашу роль лише після того, як досягнете пункту призначення.**

Ролі визначено в такий спосіб:

- **Будівельники** повинні побудувати будинок для кожного члена колонії. Їм доведеться працювати 14 годин на день упродовж першого року, аби добудувати всі будинки (на час будівництва надається базовий тимчасовий притулок). Упродовж останніх чотирьох років їм необхідно виконувати лише незначне технічне обслуговування, і за планом вони працюватимуть не більше ніж дві години на день. Будівельники становитимуть 60% членів колонії.
- **Адміністратори** нестимуть відповідальність за дотримання закону й порядку, а також за загальне управління колонією. Вони матимуть виняткові повноваження вирішувати всі суперечки й приймати рішення щодо відповідного покарання в разі порушення правил. Очікується, що вони працюватимуть вісім годин на день упродовж п'яти років. До складу адміністраторів увійдуть 10% членів колонії.
- **Аніматори** несуть відповідальність за всі громадські та освітні заходи в колонії. Їм доведеться організовувати регулярні заходи, як-от спектаклі, музичні заходи, художні класи, дискусійні групи тощо. Планується, що такі фахівці працюватимуть чотири години на день упродовж п'яти років, але здебільшого ввечері. Фахівці сфери розваг становитимуть 10% членів колонії.
- **Учені** несуть відповідальність лише за наукові дослідження, які є основною метою всієї експедиції. Їм необхідно розробити заходи з поліпшення якості життя всіх членів марсіанської спільноти, але вони також проводять суворо конфіденційні дослідження, про які їм заборонено будь-що комусь розповідати. Учені можуть самі визначати свій робочий час і становитимуть лише 5% колонії.
- **Кухарі** несуть відповідальність за годування всієї колонії. Така діяльність охоплюватиме посадку сільськогосподарських культур, збирання врожаю і приготування їжі. Вони працюватимуть вісім годин на день упродовж п'яти років. Фахівці сфери харчування становитимуть 15% членів колонії.

Як уже згадувалося, ви отримаєте призначену вам роль лише після того, як досягнете пункту призначення. Ваше завдання як групи – домовитися про декілька правил перебування (суспільний договір) для вашої колонії **до вашого прибуття**. Вам необхідно досягти згоди щодо таких питань:

- Як ви визначите порядок розподілу завершених будинків? Хто отримає будинок першим, а хто останнім?
- Чи всі будинки повинні бути однаковими або їх слід зробити різними? Наприклад, чи будуть перші будинки меншими за розміром, аніж побудовані пізніше, аби

винагородити людей, яким доведеться чекати довше? Чи буде врахований ваш статус під час планування будинку, який ви отримаєте?

- Ви повинні визначити заробітну платню, яка виплачуватиметься всім членам колонії. Середня сума, яку ви можете витратити, становить 10 000 доларів на місяць на людину, проте ви маєте змогу самостійно визначити, скільки буде заробляти людина на кожній посаді і чи хочете ви створити механізм виплати бонусів. Гроші перераховуватимуться на земні рахунки, оскільки на Марсі грошей не потрібно.

Після цього студентам пропонують такий короткий виклад (або альтернативну презентацію) концепції Завіси невігластва, доступний за посиланням: <https://plato.stanford.edu/entries/original-position/>:

Вихідна позиція є центральною рисою концепції суспільного договору Джона Ролза про справедливість, «справедливість як чесність», викладеної в «Теорії справедливості»... Вона покликана бути справедливим і неупередженим поглядом, на який варто зважати в наших міркуваннях про основні принципи справедливості. Приймаючи цей погляд, ми повинні уявити себе як вільні і рівні люди, які спільно узгоджують принципи соціальної та політичної справедливості і дотримуються їх. Головною відмінною рисою вихідної позиції є «завіса невігластва»: для забезпечення неупередженості судження сторони позбавлені інформації про свої особисті характеристики й соціальні та історичні обставини. Вони знають про певні фундаментальні інтереси, які властиві всім, а також про загальні факти щодо психології, економіки, біології та інших соціальних і природних наук. Сторонам, що перебувають у вихідній позиції, надається перелік основних концепцій справедливості, взятих із традиції соціальної і політичної філософії, та перед ними постає завдання вибрати серед цих варіантів таку концепцію справедливості, яка найкращим чином відповідатиме їхнім інтересам під час створення умов, що дозволятимуть їм ефективно досягати своїх кінцевих цілей і фундаментальних інтересів. Ролз стверджує, що найбільш раціональним вибором для сторін, що займають вихідне положення, є два принципи справедливості: перший гарантує основні рівні права та свободи, необхідні для забезпечення фундаментальних інтересів вільних і рівних громадян, а також для реалізації широкого діапазону концепцій добра. Другий принцип передбачає рівність можливостей для здобуття освіти та працевлаштування, дозволяючи всім чесно конкурувати за владу і посади; і він забезпечує для всіх гарантований мінімум універсальних засобів (включно з доходом і добробутом), необхідних індивідам як вільним і рівним особам для досягання власних інтересів і підтримки самоповаги.

Рекомендації для лектора

Залежно від наявного часу лектор може вирішити застосувати два відеоролика для обов'язкової підготовчої роботи. Використовуйте першу частину заняття, щоб дати чіткі

інструкції, а коли невеликі групи зайняті обговоренням, переходьте від групи до групи, щоб відповісти на будь-які питання, які можуть виникнути. Загальна схема заняття є такою:

- Підгрупи повинні надати рекомендації з трьох питань: порядок розподілу будинків, розмір будинків і заробітна платня. Неминуче будуть переважати дискусії щодо зарплатні. Для полегшення обговорень лектор може надати шаблон зведеної таблиці, у якій можна перевірити різні розміри зарплатні. Пам'ятайте, що в середньому на людину мають призначати 10 000 доларів; отже, сума для кожної ролі відрізнятиметься залежно від розміру групи. Наприклад, ученим набагато легше встановити дуже високу зарплатню, аніж будівельникам.
- Лектор повинен записати відгуки підгруп у таблицю, аби полегшити процес голосування. Рекомендовано голосувати окремо щодо кожного аспекту, скажімо, одна підгрупа може отримати найбільшу кількість голосів за свою ідею щодо будинків, тоді як інша може виграти голосування з питань зарплатні. Остаточний «суспільний договір» варто показати всім студентам групи до того, як будуть розкриті ролі.
- Існують різні способи розкриття ролей, і він залежатиме від розміру групи. Якщо друковані копії інструкцій розподіляють у невеликій групі, внизу кожної копії можна додати індивідуальний код. Потім лектор вказує значення коду, наприклад 1 = будівельники, 2 = адміністратори тощо. Як альтернатива, лектор може обрати інші способи виконання розподілу, скажімо, якщо ваш день народження в січні, то ви – будівельник, або якщо ваше прізвище починається з А, Б чи В, ви є адміністратором і так далі. Фактичні пропорції ролей під час занять не обов'язково повинні відображати відсотки, які описано в роздатковому матеріалі.
- Коли учні збираються в підгрупи за ролями, їм слід запропонувати обговорення справедливості розподілу. Наприклад, цілком імовірно, що будівельники, коли вони опиняться разом, не будуть задоволені своєю зарплатнею порівняно з деякими іншими ролями. Усі підгрупи (за ролями) повинні підготувати коротку презентацію, у якій вони оцінюватимуть свою посаду та даватимуть деякі рекомендації щодо змін. Ідея полягає не в тому, щоб вступати в дискусію про реальні зміни в первісному суспільному договорі, а загалом у тому, аби відчуті різницю між обговоренням будь-чого, коли ви не знаєте своєї ролі, і подальшим обговоренням тих самих питань після отримання інформації про свою роль.
- Лектор завершує заняття коротким поясненням вихідного опису, який зробив Ролз, а потім розповідає студентам, що вони щойно особисто взяли участь в одному з найвідоміших мисленневих експериментів у філософії.

Вправа 4. Чим я зобов'язаний суспільству?

Лектор пояснює студентам, що університетське середовище є частиною суспільства. Обговорюються різні верстви суспільства та ролі, які такі верстви відіграють: скажімо, державний сектор забезпечує фінансування й регулювання вимог до університетів та наукового ступеня, приватний сектор здійснює виробництво і продаж підручників та інших допоміжних матеріалів або забезпечує розбудову інфраструктури, а самі студенти, особливо після отримання кваліфікації і початку роботи в професійному середовищі, уже зможуть зробити свій внесок у суспільство. Потім лектор ставить питання: чим я зобов'язаний суспільству? Це питання можна обговорити двома різними способами:

- З огляду на внесок суспільства в мою освіту, як мені варто поводитися, поки я вчуся? Чи прийнятно вчиняти такі дії як купівля або продаж екзаменаційних робіт чи письмових завдань або як плагіат?
- Чим я зобов'язаний суспільству після завершення навчання? Чи потрібно мені зважати на потреби суспільства, коли я приймаю рішення про бажане місце роботи?

Рекомендації для лектора

- Залежно від наявного часу, лектор може попросити студентів спочатку обговорити питання в невеликих групах або просто поставити запитання до класу й послухати індивідуальні відповіді.
- Будьте готові дозволити студентам вступати в дебати. Тоді як вдасться, можливо, досягнути широкого консенсусу щодо такої небажаної поведінки, як плагіат, ступінь впливу суспільних потреб на вибір професії викличе певні суперечки.

Пропонована структура заняття

У цьому розділі містяться рекомендації щодо послідовності й часу проведення навчання, які розраховано для досягнення цілей навчання під час тригодинного заняття. Лектор може вирішити не використовувати наведених нижче сегментів або скоротити деякі з них, щоб приділити більше часу іншим елементам, включно з вступною частиною, ознайомчими вправами, висновком або короткими перервами. Структура також може бути адаптована для проведення коротших або довших, з огляду на те, що тривалість занять неоднакова в різних країнах.

Суспільство та етика (35 хвилин)

- Студенти виконують вправу 1: їм надано п'ять хвилин на індивідуальну підготовку; завдання полягає в тому, щоб вивчити першу сторінку газети або заголовки на сайті новин і виявити від трьох до п'яти статей із чітко вираженою етичною складовою. Через п'ять хвилин формуються невеликі групи для обговорення та обміну прикладами (10 хвилин). Кожна група обирає один приклад для презентації усім студентам у групі (15 хвилин).

Презентація про важливість етики для суспільства (30 хвилин)

- Лектор надає визначення суспільства та основних етичних теорій.
- Залежно від того, чи завершили студенти Модуль 1, це заняття можна скоротити.
- Вправа 2 виконана: студенти об'єднуються в групи по двоє та по троє для обговорення відео і, зокрема, таких питань: Який взаємозв'язок існує між етикою та суспільством? Яке походження наших власних етичних стандартів та етичних стандартів суспільства?

Вправа про експедицію на Марс (90 хвилин)

Ця вправа є симуляцією мисленнєвого експерименту Джона Ролза «Завіса невігластва». Він охоплює такі компоненти (час виконання можна за потреби скорегувати):

- Початкову інформацію надають студентам у вигляді презентації та роздаткового матеріалу (10 хвилин)
- Невеликі групи обговорюють матеріал і пропонують рекомендації (20 хвилин)
- Невеликі групи проводять презентації щодо рекомендацій (10 хвилин)
- Студенти голосують за найкращу рекомендацію (5 хвилин)
- Розкриття ролі кожного студента (5 хвилин)
- Студенти об'єднуються в групи за ролями (20 хвилин)
- Проводять презентації п'яти різних ролей (20 хвилин)
- Координатор підбиває підсумки (10 хвилин)

Див. детальніші рекомендації у вправі 3 цього модуля.

Пленарне обговорення (25 хвилин)

- Лектор проводить зі студентами докладну сесію питань і відповідей, під час якої коротко викладаються основні теоретичні питання, а також практичні застосування.
- Також варто вказати певні посилання на інші модулі в межах серії модулів E4J із питань добročесності та етики.

Рекомендовані матеріали для ЧИТАННЯ

У цьому розділі представлено перелік матеріалів із відкритим доступом (у більшості випадків), які лектор може запропонувати студентам для ознайомлення перед відвідуванням заняття з цього модуля.

The Significance of Ethics and Ethics Education in Daily Life (Значення етики і етичного виховання в повсякденному житті) https://www.youtube.com/watch?v= 8juebyo_Z4 » У цьому виступі на TEDx Майкл Берроуз обговорює різні етичні проблеми, із якими ми зіштовхуємося в повсякденному житті. Оскільки нам усім необхідно щодня приймати етичні рішення, він описує концепцію «фахівців з етики на кожен день».

Contemporary Approaches to the Social Contract (Сучасні підходи до суспільного договору) <https://plato.stanford.edu/entries/contractarianism-contemporary/> » У цій дискусії, наведеній у Стенфордській філософській енциклопедії, обговорено такі компоненти концепції суспільного договору: роль суспільного договору, сторони, які беруть участь у ньому, угода між сторонами, об'єкт угоди та зміст угоди.

Civil Society, United Nations (Громадянське суспільство, Організація Об'єднаних Націй) <http://www.un.org/en/sections/resources-different-audiences/civil-society/index.html> » Коротке обговорення концепції громадянського суспільства й того, як цей сектор обслуговується Організацією Об'єднаних Націй.

Матеріали для поглибленого вивчення

Матеріали, подані нижче, рекомендовано для читання студентам, зацікавленим у більш докладному вивченні тем цього модуля, а також лекторам, які викладають цей модуль:

Блекберн, Саймон (Blackburn, Simon) (2009 р.). *Ethics: A Very Short Introduction* (Етика: короткий вступ). Oxford University Press. » Короткий і зрозумілий вступ до різних тем, включаючи погляди автора на загрози для етики, обговорення таких ідей, як задоволення і щастя, а також деяких основоположних етичних ідей, як-от категоричний імператив Канта.

Блекберн, Саймон (Blackburn, Simon) (2016 р.). *What Do We Really Know? (Що ми насправді знаємо?)* Лондон: Quercus. » Неперервне дослідження питань етики; важливими главами в контексті цього модуля є глава 7 «Чи існує таке поняття як суспільство?» і глава 10 «Для чого бути добрим?»

Фукуяма, Френсіс (Fukuyama, Francis) (1996 р.). *Trust: The Social Virtues and Creation of Prosperity* (Довіра: соціальні чесноти та шлях до процвітання). Нью-Йорк: Free Press Paperbacks.

Хенді, Чарльз (Handy, Charles)(1995 р.). *The Empty Raincoat: Making Sense of the Future* (Порожній плащ: осмислення майбутнього). Arrow Business Books. » Способи осмислення дискусій про майбутнє.

Макінтош, Малкольм (McIntosh, Malcolm) (2018 р.). *In Search of the Good Society* (У пошуках доброго суспільства). Абінгдон: Routledge. » Практичні поради з погляду корпоративної відповідальності.

Норман, Річард (Norman, Richard) (1998 р.). *The Moral Philosophers* (Філософи моралі). Оксфорд: Oxford University Press. » Надзвичайно зрозумілий огляд як стародавніх, так і сучасних філософів-моралістів. Особливо рекомендовано завершальну главу «Етичний світ».

Рейчелс, Джеймс (Rachels, James) (2014 р.). *The Elements of Moral Philosophy* (Елементи філософії моралі), 8-е видання. McGraw-Hill. » Більш детально досліджує справедливість і

чесність, а також містить матеріали про моральну громаду. Див. особливо главу 13.5 «Моральна громада» і главу 13.6 «Справедливість і чесність».

Ролз, Джон (Rawls, John) (1971 р.). *A Theory of Justice* (Теорія справедливості). Кембридж: Harvard University Press. » Складна робота, але важлива.

Сендел, Майкл (Sandel, Michael) (2010 р.). *Justice: What's the Right Thing to Do?* (Справедливість: які речі правильно робити?) Нью-Йорк: Penguin.

Сендел, Майкл (Sandel, Michael) (2004 р.). *Liberalism and the Limits of Justice* (Лібералізм і межі справедливості). Кембридж: Cambridge University Press. » Книги Сендела роблять важливий внесок у наше розуміння справедливості. Ознайомитися з матеріалом у більш доступній формі можна в його [доповіді на TED talk](#), доступній в інтернеті.

Уільямс, Бернард (Williams, Bernard) (2006 р.). *Ethics and the Limits of Philosophy* (Етика і межі філософії). Абінгдон: Taylor & Francis. » Деякі складні філософські аргументи. Доступно за посиланням:

https://butterflyweeds.files.wordpress.com/2014/01/bernard_williams_ethics_and_the_limits_of_philosbookos-org.pdf.

Оцінювання студентів

У цьому розділі запропоновано завдання, які потрібно виконувати по завершенню занять із метою оцінки розуміння модуля аудиторією. Пропозиції щодо вправ під час занять і перед ним представлено в розділі «Вправи».

Із метою оцінити те, як студенти зрозуміли зміст модуля, пропонуємо провести таке завдання після занять, яке необхідно виконати впродовж двох тижнів після завершення модуля:

Виберіть будь-яку статтю у ЗМІ, у якій ідеться про взаємозв'язок між етикою та суспільством. Приклади можуть охоплювати неправдиві новини, соціальну нерівність, війну безпілотників, штучний інтелект, біженців, релігійну нетерпимість, зміну клімату або *будь-яку* тему, яка вважатиметься доречною й актуальною в певному контексті. Опишіть приклад своїми словами і чітко вкажіть, які відповідні проблеми постають у цій ситуації. Виберіть етичну теорію (скажімо, утилітаризм або деонтологію) і застосуйте цю теорію до

проблеми, щоб визначити найкращий спосіб прийняття рішень та, можливо, регулювання. Максимальний обсяг: 1500 слів.

Додаткові навчальні інструменти

Цей розділ передбачає посилання на відповідні допоміжні навчальні матеріали, як-от презентація PowerPoint та відеоматеріали, що можуть допомогти лекторові викласти ті питання, які охоплено в межах модуля. Лектори мають змогу адаптувати презентацію та інші ресурси до своїх потреб.

Презентація PowerPoint

- [Модуль 3: Презентація щодо етики та суспільства](#)

Відеоматеріали

- [Значення етики та етичної освіти в повсякденному житті.](#)
- [The McCoy Family Center for Ethics in Society at Stanford University](#) (Сімейний центр Маккоя з питань етики в суспільстві при Стенфордському університеті).
- Коротке відео про Центр і його ресурси доступне за [посиланням](#).

Рекомендації щодо розробки окремого курсу

Цей модуль передбачає схему тригодинного заняття, але є можливість його подальшого розширення та перетворення в окремий курс. Обсяг такого курсу визначатиметься конкретними потребами кожного випадку, проте в цьому документі як відправну точку запропоновано рекомендовану структуру, оперту на матеріали книги Саймона Блекберна *What Do We Really Know?* («Що ми насправді знаємо?») (2016 р.).

Заняття	Тема	Короткий опис
1	Чи існує таке поняття як суспільство?	На основі глави Блекберна, у якій розглянуто індивідуума та групу, а також взаємозв'язок між ними.
2	Чи я вільний?	На основі глави Блекберна про вибір і відповідальність.
3	Чи існує таке поняття як етика?	Метаетична дискусія про існування етики й моралі, заснована на главі Нормана «Етичний світ».
4	Закон природи	Огляд концепції закону природи й глава Блекберна «Що таке природа людини?»
5	Теорія етики	Огляд основних етичних теорій: консеквенціалізм, деонтологія, етика чеснот
6	Мерзенне, жорстоке й коротке	Огляд внеску Томаса Гоббса
7	Суспільний договір	Огляд внеску Джона Ролза
8	Довіра	На основі роботи Френсіса Фукуями з посиланням на концепції соціальних чеснот і процвітання.
9	Для чого бути добрим?	Завершальне заняття, засноване на главі Блекберна про докучливу поведінку й докучливі питання.

UNODC

United Nations Office on Drugs and Crime

Vienna International Centre, P.O. Box 500, 1400 Vienna, Austria
Tel.: (+43-1) 26060-0, Fax: (+43-1) 26060-3389, www.unodc.org

